

בנימין דה־פריס ז"ל

קריאת שמע וברכותיה (של שחרית)

(דוגמה לעיבוד פרק מן התפילה בבית הספר מבחינה אינפורמטיבית *)

(א) קריאת שמע — מצוה מן התורה

קריאת שמע מצוה מן התורה היא, מפורשת בכתוב. וכך הם דברי בעל ספר החנוך:

שנצטוונו לקרות בכל יום ערבית ושחרית פסוק אחד מן התורה שבסדר זה וזה "שמע ישראל וכו'" ועל הפסוק הזה נאמר "ודברת במ בשבתך בביתך וכו' ובשכבך ובקומך" — ובא הפירוש על זה, בשעה שבני אדם שוכבים ובשעה שבני אדם קמים וכו'. מ ש ר ש י המצוה, שרצה האל לזכות עמו שיקבלו עליהם עול מלכותו וייתודו בכל יום ולילה — כל הימים שהם חיים — כי להיות האדם בעל חומר נפתה אחרי הבלי העולם ונמשך לתאוותיו צריך על כל פנים וזרון תמיד במלכות שמים לשומרו מן החטא. על כן היה מחסדו לזכותנו וצויה לזכרו שני העתים האלה בקבע ובכונה גמורה אחת ביום להועיל לכל מעשינו ביום — ויהיה לו הודאת הלילה בזה גם כן למשמר כל הלילה, ומפני שיסוד המצוה מה שזכרנו, חייבנו ז"ל בה בכונת הלב ואמרו דו"ל במס' ברכות פ' היה קורא: ת"ד שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד — עד כאן צריכה כוונה. והדריכונו להאריך ב"אחד" ואמרו שם: עד כמה יהיה אריכות זה? והיתה התשובה: עד כדי שתמלך כוהו בשמים ובארץ ובארבע דוחות העולם, כל שהתכוין שממשלתו בכל היא ואין דבר נעלם ממנו ובחפצו קיים כל הדברים.

מדיני המצוה מה שאמרו ז"ל, שחייב פסוק ראשון מן הפרשה הוא מן התורה כמו שאמרנו, אבל חכמים חייבנו לקרות שלוש פרשיות שהן "שמע" "והיה אם שמע" "ויאמר", ומקדימין לקרות פרשת שמע שיש בה ציווי על ייחוד השם יתברך ואהבתו ותלמוד תורתו שהיא עיקר גדול שהכל תלוי בו, ואחריה "והיה אם שמע" שיש בה ציווי על שאר המצוות כולן, ואחריה פרשת ציצית, שגם היא יש בה ציווי על זכירת כל המצוות. ואם כן באמת להיות האדם זוכר כל אלה בכל יום פעם אחת ובכל לילה פעם אחת בכונה ינצל מן העבידות — על כל פנים אם יש בו דעת. וכן מענין המצוה שחייבנו לברך קודם קריאה ואחריה. בשחרית שתיים לפניה: "יוצר" ו"אהבה רבה" לפניה, ואחת לאחריה: "אמת ויציב"; ובערב שתיים לפניה: "מעריב ערבים" ו"אהבת עולם", ושתיים לאחריה: "אמת ואמונה" ו"השכיבנו" — ועזרא ובית דינו תיקנום עם שאר כל הברכות הערוכות בפי כל ישראל.

קריאת שמע אינה איפוא תפילה במובן המקובל, אלא מצוה מיוחדת, אחת

* אין הכוונה לחקירה מדעית־היסטורית. למורה ולתלמיד לפעמים חשוב יותר הצד הרעיוני. כאן ניתנו רק ראשי פרקים והמורה יוכל לעבד אותם כרצונו ולפי המתכונת הנראית לו.

המצוות שהן בדיבור, בדומה למצוות תלמוד תורה, ואם תמצא לומר הרי היא בחינת בניין־אב למצוות תלמוד תורה, שכן היא כוללת את עיקרה, תמציתה ותכליתה. לפיכך אין להתפלא שבימים קדומים הכילה גם את עשרת הדברות, אלא שכבר ביטולם מפני תרעומת המינים (בבלי ברכות יב: "שלא יאמרו שאין שאר התורה אמת"; ובירושלמי: "מפני טינת המינים", והיינו קנאתם לפרשה זו). ואף נבין שכשם שתיקנו ברכות לכל מצוה, כך תיקנו גם ברכות למצוה זו, וכשם שכל ברכת מצוה מכילה ומבטאה את עיקר תוכנה של המצוה, כן גם ברכות ק"ש מכילות את עיקר תוכנה של המצווה, היינו של הפרשיות. והרי לפנינו יסודות הפרשיות לעומת יסודות הברכות.

ואהבת, לאהבה	אהבה רבה, אהבת עולם
בשכבך ובקומך	יום ולילה, אור וחשך
ושנתם	תלמוד תורה
ואבדתם	גלות
אשר הוצאתי אתכם	יציאת מצרים
אני ה'	קיום הדברים

ההבדלים בלשון ובתוכן בין ברכות שחרית לבין ברכות ערבית נובעים מן התנאים השונים של היום והלילה ומהשתלשלות היסטורית. בדרך כלל נשאר ברכות ערבית בצורתן המקורית כדרך כל הברכות, קצרות ותמציתיות, כי לא חפצו להאריך בערב מפני סכנת הדרכים — בעוד שברכות ק"ש של שחרית הודחבו ונתוספו בהן דברי פיוט. בברכת "יוצר" של שחרית הוכנסה גם "קדושה", שהיא קשורה קשר אורגאני ליצירת האור וחיידוש העולם וצבא השמים, בעוד שבערב נוספה עוד ברכת "השכיבנו", התפילה לשעת שכיבה, שהרי ארבו סכנות להולכי בית הכנסת בערב והיה זמן שלא התפללו עוד תפילת "שמונה עשרה" (עמידה) כתפילת חובה בלילה ולא סמכו גאולה לתפילה.

(ב) בִּיאורִים

יוצר אור

רעיון זה מובע כבר בכל תוקפו והדרו על ידי ישעיה הנביא המדגיש כי מעשי בראשית מעידים על גדולתו וקדושתו של ה' ואף על כוחו כבורא הכל בעבר וגם בעתיד, כיוצר הטבע ויוצר ההסטוריה. אם כי יש לדברים האלה בפי הנביא משמעות אקטואלית בפולמוסו עם הגויים ואיליהם, הרי בפי מתקני הברכות, חז"ל, אין כאן אלא התפלאותו והתפעלותו של האדם מישראל מחסדיו של היוצר בטבע בשעה שהוא מתעורר וקם לעבודת הבורא — ולפיכך "בורא את הכל" במקום "בורא רע" שבדברי הנביא.

המאיר לארץ

הרחבת הרעיון, הכלול בתחילת "יוצר אור" בלשון פיוטית, מתובלת בפסוקים כגון: "מה רבו" (תהלים קד, כד), ורעיונות מן המקרא. מעשה בראשית מתחדש בכל יום וזהו טובו וחסדו של הקב"ה עמנו ומשום כך יאה ונאה לנו לשבחו — "המלך המרומם וכו'" — אך מכאן גם הרשות לבקש רחמים — "רחם עלינו וכו'".

אל ברוך

בתוך תפילה שירית זו יש גם מסימני הפיט הקדום: אלפא ביתא "אל ברוך גדול דעה" וכו', ביום השבת נתרחבו המלים למשפטים שלמים: אל אדון וכו' ברוך ומבורך וכו' גדלו וטובו וכו'. הכוונה ברורה: שבח הלל לה' יוצר האור וצבאות השמים (טוב פירושו: האור, על שם הכתוב: וירא אלהים את האור כי טוב, וכך יוצא גם מההקבלה ההרחבה בתפילת שבת: טובים מאורות). האור גם כבוד לשמו כי "כל הנקרא בשמי ולכבודי בראתיו יצרתיו אף עשיתיו" (ישעיה מב, ז), וכן צבא השמים, הם כידוע מספרים תמיד כבוד אל (תהלים יט).

תתברך צורנו

וכאן המעבר מהאור אל המלאכים ואל הקדושה הנשמעת בכל יום במרומי שמים מפייהם. באימה וברטט מעיזים אנו לספר על מחזה זה של קדושת ה' מפי המלאכים, הנבראים לפי האגדה בכל יום: "בכל יום בורא הקב"ה כת של מלאכים חדשים והם אומרים שירה חדשה לפניו". הם — המלאכים עצמם — מלאי יראה מפניו.

קדושה

קדושה זו נקראת: קדושה דישיבה, שכן אין אנו אומרים אותה כמו בחזרת העמידה (נקדש — נעריצך וכו') כדוגמת המלאכים המתוארים בדברי ישעיה ויחזקאל, אלא בהמשך תיאור תהילתו וסיפור נפלאות צבא השמים הגענו גם לסיפור אמירתם וענייתם לפני הקב"ה.

לא אל ברוך

אחרי תיאור צבאות השמים, אנו מסיימים את ברכת האור ולבסוף מדגישים אנו, כי הוא לבדו היוצר והפועל בטבע ובהיסטוריה, והוא המחדש בכל יום תמיד מעשה בראשית בהאירו את אורו עלינו. אך לא את האור הטבעי

בלבד, אלא גם את האור הרוחני יאיר עלינו לעתיד לבא ("אור חדש על ציון תאיר"). שכן באחרית הימים "לא יהיה לך עוד השמש לאור יומם ולנגה הירח לא יאיר לך והיה לך ה' לאור עולם" (ישע' ס, ט) "ועליך יורח ה' " (שם, ב).

אהבה רבה

את מציאות ה' זאת נפלאותיו אפשר להכיר מן הטבע, אך יש עוד מקור הכרה אחד, אולי חשוב עוד יותר: התורה המאירה מכל המאורות. אף דוד המלך ע"ה שר כך במזמורו (ט): "השמים מספרים כבוד אל וכו', תורת ה' תמימה" (עין בכוזרי ב, נו). וזו אף זו. אהובים, ברורים, קדושים הם מלאכי השדת, אך "גדולים צדיקים יותר ממלאכי השדת" (סנהדרין צג, ע"א), "לא ניתנה תורה למלאכי השדת" (ברכות כה, ע"ב); והרי "עמך כולם צדיקים". וכך אמרו חז"ל: "חביבין ישראל לפני הקב"ה יותר ממלאכי השדת, שישאל מזכירין את השם אחר שתי תיבות, שנאמר 'שמע ישראל ה' — ומלאכי השדת אין מזכירין את השם אלא לאחר שלוש תיבות, כדכתיב: 'קדוש, קדוש, קדוש ה' " (חולין צא, ע"ב).

ובתוך הכרת טובה, על אור תורה זו אנו מבקשים מה' שיחננו ויתן בלבנו לקיים אותה מצות תלמוד תורה הכתובה בפרשת שמע ויכין לבנו שנקבל עלינו עול מלכות שמים ועול המצוות שהם עיקר קריאת שמע. בגלל חטאינו — וכבר הזהרתנו התורה על כך באמרה: "השמרו לכם פן יפתה לבבכם וכו'" — גלינו מארצנו — "ואבדתם מהרה מעל הארץ הטובה" — ולפיכך טבעי הדבר שבקשתנו על הכנת הלבבות קשורה לתפילתנו לקיבוץ גלויותינו, שכן בנו בחר ואותנו קרב להר־סיני ונתן לנו את התורה ואותנו אהב (דברים ז, ח: "כי מאהבת ה' אתכם"), כשם אנו מצוים לאהבה אותו ("ואהבת")!

קריאת שמע

מאמרי חז"ל: "כל שיש לו תפילין בראשו ותפילין בזרועו וציצית בבגדו ומוזוזה בפתחו — הכל בחיזוק שלא יחטא, שנאמר: 'והחוט המשולש לא במהרה ינתק' (קהלת ד, יב) ואומר (תהלים לד, ח): 'חונה מלאך ה' סביב ליראיך'" (מנחות מג, ע"ב).

"לפי שהוא אומר 'ואהבת וכו' איני יודע באיזה צד אהבים את הקב"ה? תלמוד לומר 'והיו הדברים האלה' — תן הדברים האלה על לבבך, שמתוך כך אתה מכיר את הקב"ה ומדבק בדרכיו" (ספרי ואתחנן ו, ו).
"בכל לבבך" — בשני יצריך וכו', בכל מדה וכו', שלא יהא לבך חלוק על המקום; 'ודברת בם' — עשם עיקר ואל תעשם טפלה, שלא יהא משאך ומתנדך אלא עליהם" (ברכות נד, ע"א).

הבדלים בין "שמע" ל"והיה אם שמוע"

בפרשה השנייה חסר "ובכל מאודך", ובמקום "והיו הדברים" כתוב "ושמתם את דברי אלה"; במקום "ושגנתם" — "ולמדתם" והוא מפסיק בין "וקשרתם" ל"וכתבתם". מהלך העניין כך הוא: אם תקבלו עליכם את עול המצוות בכל לבבכם ובכל נפשכם אז "ונתתי מטר ארצכם", כלומר אתן לכם את "מאדכם" את הונכם ואת עושרכם. אולם אם לאו — "ואבדתם". לפיכך אם אין רצונכם ב"ואבדתם" אין לכם ברירה, אלא "ושמתם" — היינו ידיעת ה' ואהבתו תהא שומה ממש בלבכם ובנפשכם על ידי הנחת תפלין, ולא זו בלבד, אלא אף תלמדו את בניכם ותרגילו גם אותם לדבר בם תמיד; ואם כך יהיה, הרי ביתך יהיה בית של קיימא: "וכתבתם על מזוזות ביתך ובשעריך".

פרשת ציצית

"תכלת דומה לים וים לרקיע וכו'" (חולין פט, ע"א).

"ולא תתורו אחרי לבבכם ואחרי עיניכם": הלב והעינים סרסורי עבירה" (ירושלמי ברכות פ"א, ה).

דרשת בן זומא: "כל ימי חייד להביא לימות המשיח. לא שתיעקר יציאת מצרים ממקומה אלא שתהא מצרים מוסף על המלכות: מלכות עיקר ומצרים טפל לה" (תוספתא ברכות א, יב).

אמת ויציב

אסור להפסיק בין ויאמר לאמת ויציב, כי כן כתוב "וה' אלהים אמת" (ירמיה ו, ו) אמת (אמת=אמנם מהשרש "אמן") אינה אלא אמן אחת ארוכה על כל תוכן קריאת שמע.

הוא קים ושמו קים ומלכותו וכו' — אישור פרשה ראשונה, קבלת עול מלכות שמים; ודבריו חיים וקיימים — כנגד פרשה שנייה, קבלת עול מצוות. מלכנו גואלנו יוצרנו פודנו וכו' — כנגד גאולת מצרים שבפרשה השלישית. "דאמר רבה בר חנינא סבא משמיה דרב: כל שלא אמר אמת ויציב שחרית ואמת ואמונה ערבית לא יצא ידי חובתו, שנאמר 'להגיד בבקר חסדך ואמונתך בלילות'" (ברכות יב, ע"א). יש בתפילה זו גם משום הדגשת החסד שעשה הקב"ה לנו בהוציאו אותנו ממצרים, ועוד: "אמת-חותמו של הקב"ה" (סבת נה, ע"א).

עזרת אבותינו

עיקר הברכה האחרונה הוא רעיון הגאולה, וכן יוצא מתוך נוסחת הברכה

בנימין דה־פריס

בערבית. מסדרי התפילות פתחו רעיון זה תוך הזכרת גדולתו של ה' (ברום עולם מושבך) והשגחתו על תבל כוחו של ה' מתגלה דווקא מתוך דברי ימינו ומכאן גם בטחוננו בגאולה לעתיד.

סמיכת גאולה לתפילה

אין להפסיק בין בקשה לגאולה מאת צור ישראל וגואלו לבין שאר התפילות והבקשות העיקריות. שמהן מורכבת תפילת העמידה.